

УДК 141. 333(4): 165 (075.8)

**УКРАЇНСЬКИЙ КОРДОЦЕНТРИЗМ:
ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ****UKRAINIAN COORDINCENTRISM:
HISTORY AND MODERNITY****Розова Т. В.,**

доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри культурології,
мистецтвознавства та філософії культури,
Одеський національний політехнічний
університет (Одеса, Україна),
e-mail: roztam 21@gmail.com,
ORCID 0000-0002-5168-425X

Сидоренко О. П.,

кандидат філософських наук, професор,
завідувач кафедри філософії, історії та політології,
Одеський державний аграрний університет
(Одеса, Україна),
e-mail: filosqfyodau615@ukr.net,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7612-8594>

Коваленко О. А.,

кандидат філологічних наук, доцент кафедри
української та іноземних мов, Одеський
державний аграрний університет
(Одеса, Україна),
e-mail: kovalenkooday @ukr.net,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3377-514X>

Rozova T.,

Doctor of Philosophy, Professor, Head of
Department of the Cultural and Arts, and Philosophy
Studies of Culture, Odessa National Polytechnic
University (Odessa, Ukraine),
e-mail: roztam 21@gmail.com,
ORCID 0000-0002-5168-425X

Sydorenko O. P.,

Ph.D. in Philosophy, Professor, Head of the
Department of Philosophy,
History and Politology, Odessa State Agrarian
University,
e-mail: filosqfyodau615@ukr.net,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7612-8594>

Kovalenko O. A.,

PhD in Philological sciences, Associate Professor at
the Department of Ukrainian and Foreign language, s
Odessa State Agrarian University
e-mail: kovalenkooday @ukr.net,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3377-514X>

Стаття присвячена дослідженню зародження та еволюції українського кордоцентризму, визначенню його специфіки і ролі в становленні духовного життя українського народу. Зосереджується увага на необхідності формування людиною свого цілісного бачення світу. При цьому особливий акцент робиться на аналізі можливостей поєднання раціонально-наукового і кордологічного підходів до осягнення природних і суспільних процесів. Висловлюється плідність такої методики в епістемологічній і методологічній діяльності, особливо в період становлення постнекласичної науки.

Ключові слова: кордологізм, кордоцентризм, філософія серця, екософія, українська нація, науковий дискурс, постнекласична наука, синергетика, людиномірна система, раціональність, тип раціональності, епістемологія, методологія, знання.

The article is devoted to the study of the origin and evolution of Ukrainian cordocentrism, to determine its specificity and role in the spiritual life of the Ukrainian people. The focus is on the need for a person to form a holistic vision of the world. Special emphasis is placed on analyzing the possibilities of combining rational, scientific and cordological approaches to the comprehension of natural and social processes. The fertility of such a method is expressed in epistemological and methodological activity, especially during the period of postmonclassical science.

Keywords: cordologism, cordocentrism, philosophy of the heart, ecosophy, the Ukrainian nation, scientific discourse, postmonclassical science, synergetics, human system, rationality, type of rationality, epistemology, methodology, knowledge.

Актуальність теми дослідження полягає в осягненні висновків постнекласичної науки про місце і роль людини в самоорганізації систем відкритого типу з нелінійними зворотними зв'язками, елементом яких вона є. Один із цих висновків – необхідність розгляду людини не як абстрактного суб'єкта діяльності, в першу чергу наукової, а як особистості, що керується певними цінностями і традиціями, історичним і власним досвідом, має психологічні, національні, релігійні і культурні особливості. Тому в процесі дослідження складних людиномірних систем, до яких відноситься більшість із них, є важливим залучення, поряд з уже напрацьованим потенціалом класичного і некласичного типів науки, ще не досить вивчених можливостей постнекласичної науки та кордоцентризму. Так, наприклад, постнекласична наука в наші дні заново відкриває час і в цьому полягає ключ до фундаментального перегляду нею уявлень на роль і місце знань в системі людської культури, на суть і зміст наукової раціональності і самої раціональності як такої. Сьогодні постнекласична наука – це феномен, що орієнтується на діалог людини з природою, а не на конфронтацію з нею. Один із її творців І. Пригожин був переконаний, що нова наука не тільки внутрішньо плюралістична, вона багатодисциплінарна і не нав'язує людині одну – єдину модель розуміння дійсності. Тим самим постнекласичний тип науки набуває нового людського виміру, орієнтує сучасну цивілізацію не лише на постійний діалог з природою, але й на порозуміння «людини з людиною», мета якого – забезпечення передумов виживання суспільства в цілому, формування екофільних відносин. Однак за межами цього типу науки, як і двох її попередніх типів (класичного і некласичного), залишається багато проблем, вирішення яких не під силу науці, проте «раціонально-ірраціональні підказки» серця можуть стати для людини дороговказом у житті. На думку авторів статті, осмислення суті й історії українського кордоцентризму, їхнє нове «прочитання» з урахуванням досягнень сучасної науки, філософії і культури, може допомогти у вирішенні зазначених вище проблем, у формуванні цілісного, системного знання про світ, в якому ми живемо і без якого не можливе подальше існування людини.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Феномен українського кордоцентризму прагнула осягти більшість вітчизняних філософів, починаючи з творчості книжників Київської держави і

до сьогодення. Однак навколо цього феномену і в наші дні тривають дискусії, які характеризуються певною мірою протистоянням між абсолютизацією можливостей кордоцентризму та міфом про ілюзію наукових уявлень. Проте доміантною рисою майже всіх досліджень і концепцій, присвячених кордоцентризму, є акцентування його толерантності, взаємоповаги між людьми, почуття власної гідності, що гуманізує життєвий простір людини, сприяє формуванню й утвердженню в світогляді особистості національних і загальнолюдських цінностей. Цей висновок був характерний для творчості автора (авторів) «Велесової книги», митрополита Іларіона, літописця Нестора, князя Володимира Мономаха, митрополита Никифора, митрополита Кирила Туровського, Данила Заточника (Заточеника) та багатьох інших київських книжників. Їхні ідеї поділяли перші українські гуманісти, викладачі Острозького колегіуму, братських шкіл та Києво-Могилянської академії. Кордоцентриські погляди пронизують твори Григорія Сковороди, Михайла Максимовича, Миколи Гоголя, Пантелеймона Куліша, Тараса Шевченка, Памфіла Юркевича, Івана Франка, Лесі Українки, Дмитра Чижевського, Олександра Довженка, Володимира Шинкарука, Володимира Табачковського, Сергія Кримського, Мирослава Поповича та інших українських філософів і митців. У наші дні плідно займаються дослідженням змісту українського кордоцентризму Є. Андрос, Я. Гнатюк, П. Давидов, К. Дубровіна, А. Ермоленко, С. Киселиця, С. Максимов, Л. Павлишин, А. Сокирко, В. Стеценко, Н. Хамітов та ін. Цікаві ідеї, викладені в їх наукових працях, сприяють поглибленню сучасних знань про специфіку кордології як вчення про серце, його можливостей у пізнавальній діяльності. Однак проблема долучення цього вчення до формування цілісного знання, створення епістемологічних і методологічних основ для отримання таких знань, розроблення інструментарію і механізмів їхнього досягнення (чим займаються філософія науки та постнекласична наука разом з іншими видами пізнавальної діяльності людини), потребують подальшого вирішення, чекають на своє глибоке і фундаментальне дослідження. Значний внесок у вирішення цієї складної проблеми вносять здобутки вітчизняних філософів В. Вашкевича, В. Ляха, І. Книша та ін.

Мега дослідження – виявлення механізмів зародження і становлення концепцій українського кордоцентризму, їхнього впливу на формування духовності українського народу; аналіз «сильних» і «слабких» складових концепцій «філософії серця»; висвітлення окремих аспектів еволюції раціональності як однієї з базових цінностей європейської культури; пошук можливостей синтезу науково-раціонального та кордоцентричного підходів у процесі формування цілісних знань людини про світ і саму себе.

Виклад основного матеріалу. В історії української філософської думки повчальний приклад в осмисленні основ (ростків) кордо-

центризму як виміру гуманності людини, творенні і пізнанні людського світу за допомогою душі і розуму належить київським книжникам. Особливу роль у цьому плані історія відвела Володимирі Мономаху. У його міркуваннях, викладених у творі «Повчання Володимира Мономаха дітям», простежуються основні принципи життєдіяльності, якими, на думку князя, повинні керуватися його сини й онуки (майбутні князі), а саме: сприяння укріпленню державної влади, досягнення світобудови, осмислення сенсу свого життя та ін. Усі ці питання Мономах рекомендував вирішувати шляхом формування в собі високих моральних якостей: вимогливості, доброзичливості, милосердя, працелюбності, щирості, чемності, душевності.

Моральні, політичні та правові погляди Мономаха часто суперечили багатьом положенням ортодоксальної церкви. Наприклад, силу князів він вбачав не в беззаперечному «духовному віданні», а в життійній мудрості, знань, володінні ситуацією, закликав учитися постійно, наполегливо й творчо, тобто виступав за «реабілітацію» світської мудрості. Для часів середньовіччя, коли в усіх сферах духовного життя безроздільно панував релігійний світогляд з його догмами примату віри над розумом, знаннями, це був сміливий крок, навіть для першої особи в державі.

Отже, основою життя Володимир Мономах вважав працю, як фізичну, так і розумову, не принижував першу і не підносив до небес другу, серцем відчував їхню діалектичну єдність.

На кінець XI – поч. XII ст. припадає життя і творчість відомого книжника, політичного і церковного діяча Никифора. Тривалий час він очолював київську метрополію. Йому належать п'ять творів, серед яких найбільш відомим є «Послання митрополита Никифора Володимиру Мономаху». У цьому творі Никифор виявив себе справжнім мислителем, який підійшов до вивчення пізнавальних процесів людини з системних позицій. Саме в ньому він першим у Київській державі поставив питання про культуру пізнавальної діяльності особистості і не тільки поставив, але й певною мірою спробував вирішити його, спираючись при цьому на її психологічні можливості.

Никифор виходив з того, що людина – це складна система, яка створена з двох субстанцій – тілесної і духовної, перебуває у стані їхньої єдності і в той же час постійної боротьби. Душа людини, на його думку, складається з трьох начал: словесного, лютого і бажаного. Перше (вище) начало – це розум, логос; друге начало (стихийна, неприборкана сила) – почуття, пристрасті, емоції; третє начало (бажане) – це воля, прагнення, цілеспрямована дія. Саме третє начало, стверджував Никифор, повинно превалювати в душі людини, тому що вона «... пов'язує раціональне (словесне) з ірраціональним (лютим), емоції підпорядковує розуму» [1, с. 26] і в такий спосіб додає процесу мислення сталою і глибокого характеру, підносить його на більш високий, культурний рівень.

Аналізуючи боротьбу розумного і пристрасного начал у душі людини, митрополит Никифор вийшов на розгляд питань моральної культури, а саме боротьби добра і зла, які також перебувають у діалектичній єдності. На його думку, щоб бути моральною, людина повинна розрізнити добро і зло. У цій справі їй теж не обійтись без достовірних знань. Оскільки первинним джерелом знань є органи чуття людини, а їх інформація часто буває поверховою, неглибокою і навіть помилковою, то її необхідно постійно перевіряти, уточнювати, корегувати і підкріплювати розумом. Тому без діяльності розуму Никифор не уявляв собі інших можливостей осягнення суті моральних істин і побудови на їхній основі структури виховного процесу. Звичайно, у роздумах мислителя йшлося про релігійне виховання новонавернених християн, однак методологічні засади цього процесу, позначені ним, виявилися життєздатними і знайшли застосування у світському пізнанні та вихованні, у тому числі в формуванні мудрості, доброчесності та порядності людини як основних елементів кордоцентричного вчення.

Так, в одному з перших оригінальних вітчизняних творів була започаткована спроба розкрити «механізм» людського пізнання і його діалектику, показати роль у ньому елементів кордологізму, позначити підходи та інструментарій до морального виховання людини. Цим кроком митрополит Никифор здійснив свій посильний внесок у побудову фундаменту величезної споруди, назва якої «духовна культура».

Одним із найбільш цінних творів світського характеру останнього періоду існування Київської Русі є «Слово» («Моління», «Моленіє») Данила Заточника (Заточеника).

Відомостей про автора цього твору вкрай мало. Хто такий Данило, коли і де він народився, яке його походження, чим він займався, чому його прозвано «Заточником», чи взагалі існувала така людина, чи це збірний образ, а літературний твір, що приписується йому, має колективне походження? На всі ці питання поки що не отримано однозначної відповіді. Однак безумовним є той факт, що «Слово» – це видатна пам'ятка не лише давньоруської, але й світової культурної спадщини, адже відомо, що філософія і література Київської держави формувалися у творчому діалозі з візантійським християнством та культурою Візантії.

Глибинний науковий, філософський і культурологічний зміст «Слова» полягає у розкритті значення розуму та мудрості в житті людини. Данило не просто звеличував, оспівував і прославляв розум, але й підносив його до вищих цінностей людини. Він доводив, що розум важливіший за матеріальне багатство, найбільш цінний порівняно з іншими якостями людини. Ні фізична сила, ні хоробрість, ні слава, ні авторитет не можуть зрівнятися з ним. Усі вище зазначені цінності скоро минуші, на думку філософа, їх можна придбати або сформувані в собі, розум же дається не кожному, його не купиш і не всякого можна навчити розуму. Як «...мерця не розсмішити, – стверджував автор «Слова», –

так і глупака розуму не навчити» [2, с. 60]. Навіть здібній людині розум не дається в готовому, розвиненому вигляді, для цього необхідно багато працювати, навчатися. Аналізуючи свій життєвий шлях, Данило звертається до князя зі словами: «Я, княже, ні за море не ходив, ні від філософів не навчався, та був як бджола – припадав до різних квітів, збираючи мед у щільники. Тож і я по книгах багатьох збирав солодощі словесні й розум. І зібрав їх, наче у міх води морські» [2, с. 62]. Данило рекомендував так діяти кожній людині.

Отже, природжений розум і всебічна освіта, яка здобувається завдяки постійній і наполегливій праці, можуть дати бажаний результат – розвинути інтелект людини і піднести його на рівень мудреця. Цими словами Данило підкреслив вплив знань людини на формування мудрості як одного з основних елементів єства людини.

Однак при всій важливості розуму він не складає, як стверджував філософ, ні основу буття, ні джерело його пізнання. Такою основою є серце – істинне «Я», самість людини, а його опорою – мудрість і краса, раціональне і естетичне. «Серце розумного укріпляється в тілі його красою і мудрістю» [2, с. 57], констатував Данило, воно – той орган, що зводить воедино розум, чуття і волю людини.

Таким чином, аналізуючи творчі напрацювання автора «Слова», можна зробити такі висновки: по-перше, заслуга Данила полягає в акцентуванні ролі розуму в пізнавальній діяльності людини, проголошенні культу особистої мудрості. Визнавши мислячу особистість вищою цінністю, його твір продемонстрував високий рівень розвитку індивідуальної самосвідомості книжників Київської держави, а саме «Слово» стало натхненним гімном розуму і мудрості. По-друге, Данило першим дав визначення мудрості як фундаменту кордологізму, оголосивши її втіленням достовірних знань у практику власного життя. По-третє, філософ доклав значних зусиль у справу перетворення розрізнених поглядів на кордоцентризм, у концепцію примату серця над розумом у пізнанні, яка стала в наступні часи однією з провідних в українському фольклорі, мистецтві, філософії та в інших сферах духовного життя.

Отже, мислителі Київської Русі першими у вітчизняній культурі зробили акцент на осягненні серця як центру, в якому зароджується рішучість людини до пізнання та реалізації тих чи інших дій і вчинків, осередку, що містить бажання і волю, феномену, який є носієм головної риси української національної психології – емоційності, тобто наданню значущості відчуттям, своєрідному баченню природи, що виявляється в прагненні злитися з нею. У їх творах чітко простежується тенденція до трактування серця як органу розуміння, центру, що зводить воедино думку (розум), волю та віру. Такий висновок зробив у своєму «Слові про закон і благодать» перший київський митрополит – Іларіон, зазначивши, що коли князь Володимир задумав увести християнство на Русі, в його серці «...возсіяв розум» [3, с. 191].

З християнською антропологією також пов'язані підходи до трактування ролі і місця серця у творах відомих українських релігійних діячів і просвітників І. Вишенського, Г. Кониського, П. Могилы, Д. Туптала, К. Транквіліон – Ставровецького та багатьох інших філософів і митців. Серед них особливе місце належить спадку Г. Сковороди.

Подібно київським книжникам і першим українським гуманістам, професорам братських шкіл та Києво-Могилянської академії, Г. Сковорода схилився перед можливостями серця. Тому основним об'єктом його досліджень був духовний світ людини, а в ньому – людська душа, центром якої є серце, що не існує ніде в світі, але водночас «воно є усюди, в усій людській істоті» [3, с. 191-192]. Отже, поняття «серця» мислителем розглядалося не тільки як орган тіла, але і як те «загальне серце» [4, с. 139], «особлива реальність...», що об'єднує всі серця» (там само), перебуває поза людиною і «...втілює «всесвітній розум» (там само). У той же час серце кожної людини пов'язане із «загальним серцем» і повинно прислухатися до нього. Тому, розвиваючи ідею «сродної праці», просвітник стверджував, що серце – це не тільки символ духовного життя, не лише емоційно-вольова основа духу, а сам «...дух» [5, с. 55], або думка людини, яка виступає як засіб пізнання свого неповторного, індивідуального – «сродного» життєвого шляху. Головним джерелом усіх людських негараздів і бід філософ розглядав «несродність». При цьому в роздумах Г. Сковороди йшлося не тільки про моральні переживання людини, її почуття, пристрасті, але й про пізнання нею світу. На думку просвітника, лише проникаючи в серце, пізнання може бути реалізованим, може досягти адекватних знань. Проте він був далекий від абсолютизації пізнавальних можливостей серця, воно здатне помилятися, тому що серцем можуть оволодівати як добрі, так і злі сили. Перші підносять людину, другі сприяють її падінню. Тому людина повинна прагнути до очищення свого серця. «... Душа, не навчена насолоджуватися своїм становищем, хоч із життя переходить, проте всюди сумує й колотиться, бо носить всередині джерело прикрошів – розтлінне серце» [6, с. 315]. Для свого духовного самоочищення людина повинна постійно саморозвиватися, вдвляючись у своє серце, доходити до істини й правди. З цього приводу заслуговують на увагу слова І. Вишенського, знаного попередника Г. Сковороди, який писав, що розвиватися людині потрібно, але тільки після того, коли вона відкинеться від усього, що її нівечить, коли вона очиститься і оздоровиться духовно. При цьому людина повинна ставити «чисте серце» в центр «істинної», тобто «внутрішньої» людини і навіть ототожнювати його з нею. Завдяки «чистому серцю», як джерелу натхнення та інструменту пізнання й розуміння, стверджував український Сократ, людині відкриється більш короткий, надійний і вірний шлях до досягнення істини.

Так, обґрунтувавши положення про вирішальну (на думку мислителя) роль, яку відіграє в людській

діяльності інтуїція, емоційне і підсвідомо-несвідоме начало – серце, філософ на сторіччя випередив свій час, запропонувавши нащадкам, на наш погляд, ефективний інструментарій для долучення ідей кордоцентризму до формування системних знань про реальність, яку вивчає сучасна постнекласична наука. Він довів, що серце важлива і глибока субстанція в людині, з нього випливає все: і думка, і скерованість, і почуття. Тому вся моральність і цінності людини теж повинні виводитися з серця. Звідси і з'явилося знамените напуття Г. Сковороди: «Пізнай себе!», «Поглянь у себе!».

Г. Сковорода своїм власним життям демонстрував, що заклик «Пізнай себе!» це не тільки вираження необхідності осягнення своєї екзистенції, але і вказівка на те, як це необхідно робити; це не лише раціональне осмислення людського життя, а насамперед його переживання. Мабуть, тому мислитель прагнув самотності, бо найвище щастя він вбачав в осягненні глибин власної душі. Для цього людину ніщо не повинно відволікати від творчого самозаглиблення. Тому філософ не прагнув самоізоляції, він лише намагався створити умови для свого духовного самовдосконалення та рекомендував людині постійно прислухатися до найкращого радника – свого серця.

Тезу про визначальну роль серця в житті людини Г. Сковорода упродовж усієї своєї творчості наповнював новим змістом. Він не втомлювався стверджувати, що серце – не тільки інструмент людини, але й найбільш достовірний критерій та надійна основа пізнання. Так, розвиваючи цю думку в діалозі «Наркіс», просвітник називає серце «головою усього в людині», «коренем життя і обителлю вогню і любові», не перестає наголошувати, що без нього людина є «опудалом і пнем», так само, як «горіх без зерна ніщо». При цьому філософ завжди акцентував увагу на масштабності, складності й глибині серця. «О, серце, бездна всех вод и небес ширшая! Сколь ты глубока! Все объёмлешь и содержишь, а тебя ничто не вмещает» [7, с. 446].

Таким чином, Г. Сковорода розглядав людину не як традиційний суб'єкт пізнання, а, в основному, як специфічний витвір духовно-сердечного буття, екзистенцію. Проте його напрацювання мають велике значення для культури і науки, яке вони не втратили і в наші дні.

Під іншим кутом зору досліджували людину представники української «університетської» філософії XIX – XX століть О. Новицький і С. Гогоцький та українські романтики Л. Боровиковський, М. Гоголь, Є. Гребінка, П. Гулак-Артемовський, Г. Квітка-Основ'яненко, М. Костомаров, П. Куліш, М. Максимович, А. Метлинський, Т. Шевченко, П. Куліш та ін.

Так, О. Новицький і С. Гогоцький, високо цінуючи історико-філософську концепцію Г. Гегеля, водночас критикували її за надмірний раціоналізм, оскільки, на їхню думку, найцінніший зміст духовного світу людини живе в переконаннях

серця, а не в поняттях розуму, Вони також доводили, що німецькі філософи помилялися в прагненні замінити християнську віру знаннями.

За переконанням О. Новицького, предметом філософії є усвідомлююче «Я», усвідомлюване «не-Я» і перша причина того й іншого, тобто: «Я» – дух, що пізнає себе; «не-Я» – світ зовнішній, що визначається духом; Бог – те, що нічим не обмежене, вище і за дух, і за світ, чинник і кінець усього. Проте спочатку всі ці три елементи – людина, світ і Бог – постають перед мисленням в єдності і загальності. При подальшому дослідженні буття, мислення вивчає і людину, і світ, і Бога відокремлено, і лише на останньому етапі дослідження за допомогою філософського світосприйняття і людина, і світ, і Бог знову сходяться в єдине буття. Ця діалектика як метод, звичайно, з певними обмеженнями, може стати в нагоді при осягненні сучасних процесів у постнекласичній науці та формуванні системних знань про світ і окремі його складові.

С. Гогоцький вважав правильним у гегелівських поглядах на історію філософії відображення нею ідей філософії, в яких поступ історичного спрямування філософії визначається об'єктивно, а не бажанням дослідника. При цьому недоліки філософії Г. Гегеля він вбачав у суперечності його системи та методу інтерпретації тотожності мислення та буття, тлумаченні тріади «буття – ніщо – становлення».

Проблема серця була центральною і в філософії українського романтизму. Представники цього напрямку протиставили класичному «наслідуванню природи» творчу активність ученого і митця з їх правом на самобутність і оригінальність, підняли науковий підхід і мистецтво на рівень найвищої цінності і розглядали їх витвори як вияв глибинної сутності і змісту життєдіяльності людини, де понад усе цінується творча особистість. Так, М. Максимович – перший ректор Київського університету, відомий учений-природознавець, історик, фольклорист, етнограф і письменник постійно доводив, що філософія не може базуватися суто на розумі, потрібне «серце», тому що філософія є любов до мудрості. Ця думка знаного вченого справила значний вплив на творчість М. Гоголя та членів Кирило-Мефодіївського товариства.

М. Гоголь був послідовним продовжувачем кордоцентричної лінії в українській філософії і культурі. Основний інтерес для нього мала людська душа. Як і Г. Сковорода, М. Гоголь називав душу «серцем», однак тлумачив його по-іншому. Змістом серця для письменника були глибинні, а не будь-які пласти людської душі, її духовність та індивідуальність, у той час як функцією серця він розглядав формування досконалого почуття – любові, що звеличує людину. «Над усім і джерелом усього є любов. Ані на момент не слід нам забувати, що життя нам дане для любові і що ми є твором Божої любові» [8, с. 104]. І далі М. Гоголь зауважував, що серце людини – криниця, однак вона не для всіх відкрита. Але до пізнання свого серця людина все ж таки може дійти шляхом самопізнання, спочатку знайти ключ до власної

душі, а вже потім, за його допомогою відкривати можливості свого серця та особливості душ інших людей, тобто пізнавати їх. Таким ключем, на думку М. Гоголя, є почуття, емоції, моральні і естетичні переживання людини, а не розум. «...Порив і натхнення рухає душу, а натхненням багато чого охоплюється, чого не дійдеш ніяким вченням і працею» [2, с. 237]. Ось вам та правда, яку я завжди чув у душі, звідки виходять у нас усі правди, і, яку стверджували мені шохвилі і власний, і чужий досвід, підкреслював мислитель.

Оскільки правда знаходиться у людській душі, тому і шлях до правди, вважав М. Гоголь – це заглиблення в свою душу, а звідси стає зрозумілим і спосіб пізнання Всесвіту, і його процесів, і явищ. Людина повинна вносити в світ добро, порядність і чесність, гармонію і красу, зберігати і примножувати їх, адже поряд з ними у світі існують безладдя і зло, які теж спричиняє людина, але байдужа чи несвідома стосовно сенсу свого життя.

М. Гоголь бачив два шляхи виходу із занедбаного духовного стану людини. Перший шлях він називав особистим, а другий суспільним. Особистий шлях включає в себе три основні напрями діяльності людини: заняття працею, до якої вона має здібності (у Г. Сковороди це «сродня» праця); внутрішній самоконтроль («внутрішня аскета», «внутрішній монастир», «внутрішній прокурор») і залучення до свого самовдосконалення мистецтва (краси).

Однак мислитель усвідомлював, що не можна змінити духовність людини без змін у суспільстві. Так М. Гоголь виходить на другий, суспільний шлях оновлення духовного стану особистості. Його суть – перебудова всього суспільства на моральних, естетичних і релігійних засадах. Причому вирішення цієї проблеми він розглядав з діалектичних позицій, як єдиний нерозривний процес: відродження духовного стану особистості викликає зміни у духовності суспільства і, навпаки, духовне оздоровлення суспільства спричиняє зворотний вплив на становлення моралі людини. Роль рушійної сили у цьому процесі письменник відводив мистецтву.

Певний науковий інтерес, на нашу думку, викликають погляди М. Гоголя на співвідношення розуму і серця, раціонального і емоційного в житті людини. Почуття, емоції, переживання мислитель розглядав домінуючими елементами духовного світу про що свідчать такі його слова: «Є речі, яких ми не можемо збагнути нашим нікчемним розумом, а які можемо відчутти глибиною нашої душі, сльозами й молитвами, а не людськими турботами» [8, с. 210]. З цього висловлювання випливає висновок, що розуму М. Гоголь відводив другорядну роль у пізнанні. «...Розум трактувався ним «як помічник» серця, функція якого полягає в систематизації того, що продукує душа» [4, с. 139], – наголошує дослідник його творчості В. Книш. Ще більшу впевненість у правильності зробленого висновку додають наступні слова самого письменника: «Розум – не є вища в нас здатність, його посада не більше ніж поліцейська: він може

тільки впорядковувати і розкласти по місцях все те, що в нас вже є» [9, с. 87].

Таким чином, М. Гоголь віддавав перевагу в пізнанні кордологічному підходу, тобто емоційному сприйнятті буття, відводив велику роль формуванню любові, як «продукту» серця, яка є найбільш досконалим почуттям, що звеличує людину. Тому серце виступає у мислителя і як образ, і як християнський символ, і як інструмент пізнання, і як джерело морального самовдосконалення.

Схожих поглядів на серце також дотримувалися засновники Кирило-Мефодіївського товариства. Наприклад, М. Костомаров вважав, що «людина здібна любити тільки дух. Фізичне, саме по собі, – неприступне для її серця» [8, с. 104]. Бог, створюючи світ, наполягав фундатор цього товариства, втілював у неї духовне начало, яке безпосередньо сприймається її серцем. Аналогічно «серце людини любить у всіх явищах фізичного світу всюди бачити дух» (там саме), подібно тому як воно доброзичливо ставиться до своєї духовної основи. Отже, інтерес до питань сердечності, духовності існував і в М. Костомарова.

Надзвичайно суперечливою, однак оригінальною, є філософія П. Куліша. Головна його позиція (традиційна для української думки ще з часів Київської Русі) – спрямованість думки на «внутрішню» людину. Її глибинною основою, за переконанням П. Куліша, уособленням найпотаємнішого ества людини теж є серце, яке нерозривно пов'язане з рідним краєм, батьківщиною, Україною. Тому письменник постійно підкреслював провідну роль серця в життєдіяльності людини: «найперша річ – серце щире й якийсь голос із душевної глибини, котрий велить чоловікові йти вгору, а розум-слуга того голосу» [10, с. 112]. «Внутрішнє», «глибинне» постійно протистоїть «зовнішньому», «поверховому», що уособлює, згідно з П. Кулішем, все вороже людині, чуже рідному краю, Україні. З постійного змаганням «внутрішнього» і «зовнішнього» у творах письменника виникає безліч антитез: минуле – сучасне, хутір – місто, Україна – інші держави тощо.

Отже, можна констатувати, що під «серцем» мислитель розумів національну самосвідомість, ментальність, бо, згідно з його вченням, розумом людина звернена до всього чужого, а серцем – до свого народу, його минулого і сучасності, культури:

«Ми серцем, Богом серця живемо.

Від розуму й науки тільки цвіту,

Від серця ж плоду вічного ждемо» [11, с. 565].

Народну мову П. Куліш розглядав ширим виявом екзистенціальної «глибини» людського ества, безпосереднім «голосом» серця, просте слово протиставляв штучній мові літературних салонів як чомусь чужому. Його приваблювала народна простота, тому що вона йде від серця і в цьому плані дає людині серце. Жодна наука, ніяка «громадянська» філософія, на думку мислителя, не зможуть дати такого правдивого серця як народна мова. Письменник був переконаний, що тільки

«селянська» філософія походить безпосередньо з Євангелія, з цієї «вічної» книги. Виходячи з цих позицій, П. Куліш закликав тікати від міського життя і йти в село, тобто ближче до життя серця.

Гідність людини всією своєю творчістю стверджував і Т. Шевченко. Він був упевнений, що народ України досягне високого матеріального і духовного рівня розвитку, а головне – свободи і незалежності. З цих позицій поет оцінював значення науки та інших форм суспільної свідомості, роль історичних особистостей, цінностей, якими вони керується в житті і діяльності, їхній патріотизм. Кобзар також високо цінував роль серця в житті людини та її пізнавальній діяльності про що свідчать такі його слова: «Як серце сміється, сліпі очі плачуть», «То серце по волі з Богом розмовля», «То серце щечече Господню славу», «Твоє серце, та виспівуй», «А думка край світа на хмарі гуля» та ін. [12, с. 46-47]. Проте кращим доказом антропоцентричного характеру творчості Т. Шевченка, наповненої ідеями кордоцентризму, є його життєва позиція.

Аналізуючи різні концепції вітчизняного кордоцентризму, не можна обійти увагою зміст «філософії серця», можливого впливу її окремих ідей на стан сучасних наукових досліджень тим більш, що на думку авторів цієї статті, і сьогодні ще існують певні прогалини в досягненні методологічного потенціалу цього вчення.

Автором своєї концепції – «філософії серця» – був П. Юркевич, який уперше представив її теоретично обґрунтованим ученням, і де вона набула цілісного вигляду. Центральним питанням в його філософії залишається проблема людини. Професор П. Юркевич, подібно Г. Сковороді, розглядав саме цю проблему як малий світ («мікрокосм»). Наслідуючи українську традицію, філософ змальовував реальність плюралістичною, яку, на його думку, утворюють три сфери: 1) «ноуменальний світ» (ідеальне царство «вічної правди», подібно до царства ідей Платона); 2) «реальний світ», що є царством розумних істот; 3) «феноменальний світ», притаманний існуванню тілесності. Активна взаємодія цих трьох сфер становить гармонію цілісного світу. Проте гармонійна взаємодія сфер не означає їхньої повної «прозорості». Насамперед це стосується «реального світу» розумних істот.

Оперуючи ідеями, розум, як інструмент для досягнення сфери загального, принципово не може вичерпати індивідуальне, тобто те, що представники української класичної філософії (Г. Сковорода, кирило-мефодіївці) називали «серцем». Цілком спроможний відповісти на питання, що є розумні істоти, розум неспроможний відповісти на проблему, хто вони. Тому головною проблемою свого дослідження П. Юркевич обрав з'ясування суті, змісту і можливостей серця як осередку душевного і духовного життя людини, його ролі у пізнанні, досягненні зв'язків з розумом, формуванні цінностей, що він і здійснив у одній із своїх основних наукових праць «Серце та його значення в духовному житті людини, за вченням

Слова Божого». У ній вчений наводить понад 120 цитат із Біблії і показує, що автори Святого Письма теж розглядали серце як центр духовного життя, як особливий орган для сприйняття Бога і в цьому плані залишили нам величезний спадок, який підлягає осягненню, подальшому вивченню, чим і займався філософ.

У зазначеній вище праці П. Юркевич запропонував досить оригінальний і новий для свого часу філософський підхід до трактування серця як основи тілесного і духовного життя людини.

Обгрунтовуючи свій підхід, мислитель писав, що серце людське розглядається ним «...як найістотніший орган і щонайближче вмістилище всіх сил, функцій, рухів, бажань, почувань і думок людини з усіма їхніми напрямками й відтінками» [13, с. 73]. Саме тому серце і є осередком душевного і духовного життя людини, місцем усіх пізнавальних дій душі, центром морального життя людини, вихідним пунктом усього доброго й злого в словах, думках і вчинках людини.

Проаналізувавши величезний масив наукових і релігійних джерел, П. Юркевич дійшов висновку, що серце є більш глибокою основою її душевного життя, ніж розум, що релігійна свідомість людини є визначальним чинником основи серця і утворена на природному ґрунті, що відповідає біблійним поглядам на серце як осередок усієї людини, усіх її душевних сил. Однак, як пише з цього приводу К. Дубровіна, це не означало, що душа людини розглядалася П. Юркевичем тотожною «...душевному серцю» [3, с. 193], хоча «...вона найбільш ясно і повно відображається саме в ньому. Це стосується не лише почуттів, а й розумової діяльності» (там само), – зазначає ця дослідниця творчості П. Юркевича. Тому такий підхід до трактування серця не був сприйнятий більшістю представників як ідеалістичної антропології, так і матеріалістами, зазнав критики.

Далі П. Юркевич вийшов на осягнення іншого аспекту сутності серця, розгляду його як джерела походження моралі – справжньої субстанції людської душі, – екзистенційного характеру серця. У цьому плані ідеї вченого виявилися певним зародком сучасних концепцій екзистенціалізму і феноменалізму, які невдовзі були всебічно обґрунтовані і розвинені Е. Гуссерлем, К. Ясперсом, М. Гайдеггером, М. Бердяєвим, Л. Шестовим та іншими філософами і посіли провідне місце в дослідженнях неklasичної і постнеklasичної науки, розвідках неklasичної філософії.

Після цього П. Юркевич торкається аналізу проблематики, що мала актуальне значення для класичного типу науки, зокрема піддав нищівній критиці настанови механістичного світогляду та наукових знань, що формувалися під його впливом. Вчений підкреслював, що на світ не можна дивитися з позицій законів механіки, тим більше оцінювати унікальну діяльність людської душі. Мислитель доводив, що серце є не тільки осередком душевного і духовного життя, хранителем і носієм усіх тілесних сил, але й коренем різноманітних почуттів, хвилювань,

пристрастей, страхів, моральних станів, а також пізнавальних дій душі, однак лише таких, що не зумовлені логічними, абстрактними процесами, а виникають як факти істини «безпосередньо і раптово», тобто інтуїтивно. Можливо, саме з цим чинником і пов'язане наше українське трактування «розуміння і пізнання серцем», коли ми його сприймаємо як «зосередження усієї пізнавальної діяльності людини». В умовах постнеklasичної науки значно зросла методологічна роль подібних міркувань П. Юркевича, його рекомендацій щодо залучення пізнавальних можливостей серця до вивчення індивідуального, емоційного, неповторного в діяльності психіки людини, розгляду пізнавальних взаємозв'язків серця та розуму в процесі осмислення несумірних явищ і об'єктів, їхнього впливу на створення узагальненої моделі раціональності і, як наслідок, на формування узагальнених знань про функціонування складних людськомірних систем.

Що стосується епістемологічних аспектів цієї проблеми, то П. Юркевич констатував недосяжність людині знання Абсолюту, однак знання про Абсолют, його творчість їй доступні. Людина доходить до цих знань завдяки релігійному відчуттю, філософській медитації та сердечному, совісному, містичному прозрінню. Вчений доводить, що саме ці феномени імлікують процес мислення, проте він у котре застерігає, що сутність людини не полягає в мисленні, бо «дерево пізнання – це не дерево життя» [14, с. 87], вона «виринає» з кореня духовного життя, з її серця. Тому П. Юркевич і пише, що «у серці людини лежить джерело тих явищ, які закарбовані особливостями, що не випливають з жодного загального поняття чи закону» [14, с. 75]. Йдеться про свободу, неповторність, унікальність людини, її перехідну роль між гармонійним, але непроникливим світом ідей і світом речей, яку вона відіграє завдяки багатству свого індивідуального душевного стану. Для цього П. Юркевич, за влучним висловом К. Дубровіної, «вводить духовну вертикаль у вимір буття» [3, с. 195], переглядає деякі традиційні погляди на людину, в тому числі кордоцентристські ідеї своїх попередників. У своїй концепції «філософія науки» він доводить, що людину утворюють не душа і тіло як два субстанційних начала, а серце і розум як дві душевно-тілесні сторони однієї конкретної сутності. Саме ця душевно-тілесна сутність може бути і сердечною і мислячою. Згідно з цією вертикаллю, серце може виявляти, виражати і своєрідно розуміти, відкривати, схоплювати і висловлювати – в тільки йому притаманний спосіб – такі переживання духу, які, з причини своєї виключної духовності і ніжності, віддаленому знанню розуму недосяжні. Знання розуму, оскільки воно є, на думку П. Юркевича, стороною єдиної духовної сутності, а не залишається відчуженим зображенням зовнішніх предметів, теж відкривається, або надає спроможність себе відчувати й помічати не в голові, а в серці. У цю глибину воно має проникнути, щоб стати діяльною силою та двигуном нашого

духовного життя». Тому зовсім безпідставно стверджувати, доводив філософ, що розум самостійно, сам по собі, із власних сил і засобів створює закони для всієї душевної діяльності. Розум – це ліхтар, «яким освітлюється не їм покладене, але Богом створене життя людського духу, з його, Богом даними законами» [14, с. 87]. Знання розум є лише видимою вершиною айсберга духовної сутності серця, її теоретичною складовою.

Отже, мислитель аргументує, що розум виявляє загальне в діяльності людей, а серце є основою неповторності й унікальності людської особистості. У серці творяться ті явища і події історії, які принципово неможливо вивести із загальних законів, але вони впливають на достовірність знань. Однак будь-які знання повинні пройти «чуттєву сферу» особистості, осяяну розумом, прямо до серця – «вмістилища душі», тільки тоді вони будуть мати сенс і досягнути мети. Це означає, що вже в середині XIX ст. П. Юркевич розумів роль і місце чуттєвості у пізнавальному процесі і запропонував свій кордоцентристський підхід для вирішення проблеми забезпечення адекватності знань, який ним було покладено в основу своєї концепції «філософії серця». З цієї нагоди вчений писав: «Людина починає свій моральний розвиток з рухів серця, яке всюди бажало б зустрічати істоти радісні, які зігрівають один одного теплою кохання, пов'язані між собою дружбою та взаємним співчуттям. Тільки у цій формі здійснення загального щастя світ представляється йому як дещо гідне існування» [14, с. 181].

Таким чином, прагнучи до гармонії серця і розуму в пізнавальній діяльності, П. Юркевич у своїй концепції пізнання усе-таки віддавав перевагу серцю над розумом: розум планує пізнавальний процес, стверджував мислитель, а серце його породжує; головне в пізнанні, на його думку, – не знання самі по собі, а той душевний стан людини, який зумовлюється знаннями; розум – вершина, а не корінь духовного життя, наполягав філософ. Знання тільки тоді будуть корисними і міцними, коли знайдуть своє місце в серці.

«Філософія серця» П. Юркевича обґрунтувала також гармонію розуму та релігійної віри. В удосконаленні цієї гармонії вчений вбачав подальший прогрес філософського знання. Ідеї професора П. Юркевича поклали початок багатій традиції релігійної філософії в Україні і Росії, вони, як і спадок багатьох інших концепцій українського кордоцентризму, залишаються актуальними в наш час, їх вплив помітний також на результатах досліджень у різних галузях сучасної науки, мистецтва, культури. Про це свідчать наукові і філософські розвідки в подальшому обґрунтуванні ідеї спадкоємності в розвитку знань, зокрема в подоланні наслідків несумірності парадигм, що впливали з концепції «історичної динаміки наукового знання», розробленої Т. Кунном, а також концепції «методологічного анархізму», започаткованої П. Феєрабендом; з'ясуванні

та усуненні «вузьких» місць «тематичного аналізу науки», запропонованого Дж. Холтоном; осягненні і розвитку нових аспектів у вченні про «неявне знання», розробленому М. Полані та удосконаленому Н. Хенсоном; новому «прочитанні» поглядів С. Тулміна на історичний підхід до розуміння науково-дослідних процесів, в основі якого знаходиться ідея функціонування «стандартів раціональності та розуміння» [15, с. 151-423]. На нашу думку, великий вплив ідеї кордоцентризму справили на формування сучасного погляду на сутність філософського знання як елементу світу людини, що свідчить про її здатність вносити ідеальний порядок і сенс в реальність, створюючи тим самим передумови її практичної трансформації.

Висновки. Можна по-різному ставитися до кордоцентризму, його строкатості, замовчування чи відвертого ігнорування ним певних епістемологічних, методологічних та етичних проблем науки, однак беззаперечним є той факт, що це провідна риса української ментальності, а її наявність серед інших світоглядних настанов і переконань великої кількості українців, робить кожного з нас особистістю, яка прагне одухотворення свого життєвого простору. Можна критикувати кордоцентристські постулати і висновки, не погоджуватися з деякими з них, але цілком ігнорувати їх не вдається, не можна. Кордоцентризм зародився як своєрідний протест проти намагань новоєвропейської філософії вичерпати все духовне багатство людини за допомогою раціонального пізнання, а це не можливо. Тому для світоглядно-ціннісної свідомості українського народу, його культури стає характерним висунення на передній план того, що становить підвалини, коріння морального життя, тобто «серця» як метафори глибин душі. Згодом кордоцентристська філософія увійшла в духовну культуру українського народу як цілісний, але своєрідний світогляд, що відображає морально-етичні цінності української нації, зв'язок і гармонійне співіснування людини з природою і суспільством. Сучасні кордоцентристські ідеї мають широкі можливості щодо подальшого залучення їх до вирішення проблем неklasичного і постнеklasичного типів науки.

Список використаних джерел

1. Федів Ю.О., Мозгова Н. Г. Історія української філософії /Ю. О. Федів, Н. Г. Мозгова: Навчальний посібник. – К.: Україна, – 2000. – 512 с.
2. Федів Ю. О., Мозгова Н. Г. Історія української філософії /Ю. О. Федів, Н. Г. Мозгова //Навчальний посібник: Данило Заточеник. Слово Данила Заточеника, що написав він князю своєму Ярославу Володимировичу. – К.: Україна, – 2000. – С. 57-62.
3. Дубровіна К. О. «Філософія серця» в українській культурній традиції /К. О. Дубровіна //Публікації Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України 2006 рік: мультиверсум. Філософський альманах. - К.: Центр духовної культури, -2006. – №52 - С.190-197.
4. Книш І. В. Кордологізм та його роль у становленні української нації: сучасний науковий дискурс /І. В. Книш//Філософія науки: традиції та інновації, 2015,

№1 (11) 136 УДК 1 (091) (477)-С.136-143. Сумський національний аграрний університет.

5. Сковорода Г. Книжечка про читання Святого письма, названа жінка Лотова / Г. Сковорода // Сковорода Г. Твори: У 2 т. – Т. 2: Трактати. Діалоги, Притчі, Переклади. Листи. – К.: АТ «Обереги», 1994. – 480 с.

6. Сковорода Г. Тлумачення із Плутарха про тишу серця / Г. Сковорода // Сковорода Г. Твори: У 2 т. – Т. 1: Поезії. Байки. Трактати, Діалоги. – К.: АТ «Обереги», 1994. – 527 с.

7. Таранов П. С. Анатомія мудрости: 120 філософов: Життя. Судьба. Учення. Мисли. / П. С. Таранов: Універсальний аналітичний справочник по історії філософії: В 2 т. – Т. 2, Симферополь: «Реноме», 2002. 1966. – 704 с.

8. Бучинський Д. Християнсько-філософська думка Т. Г. Шевченка / Дмитро Бучинський. – Лондон, Мадрид, 1962. – 256 с.

9. Гоголь Н. В. Выбранные места из переписки с друзьями / Николай Гоголь. – М.: Сов. Россия, 1990. – 432 с.

10. Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані / Пантелеймон Куліш. – Нью-Йорк, Торонто: Українська Вільна Академія Наук у США, 1984. – 326 с.

11. Куліш П. О. Твори: у 2 т. / Пантелеймон Куліш. – К.: Наукова думка, 1998. – Т. 2. – 768 с.

12. Шевченко Т. Перебендя / Т. Г. Шевченко. – К.: ТОВ «Видавництво Глорія», 2014 – 400 с.

13. Юркевич П. Серце та його значення у духовному житті людини, згідно з ученням слова Божого / Памфіл Юркевич // П. Вибране. – К.: Абрис, 1993. – С. 73-114.

14. Юркевич П. Д. Сердце и его значение в духовной жизни человека, по учению слова Божия // П. Д. Юркевич. Философские произведения: приложение к ж-лу «Вопросы философии», – М., 1990. – 860 с.

15. Пропедевтичний курс з філософії науки: підручник / О. П. Сидоренко, С. С. Корлюк, В. В. Власов, Т. В. Розова та ін.; за ред. О. П. Сидоренка – К.: «Освіта України», 2017. – 430 с.

References

1. Fediv U.O., Mozgova N.G. Istorija ukrajins'koyi filosofiyi / U.A. Fediv, N.G. Mozgova: Navchal'nyy posibnyk. – K.: Ukrayina, - 2000. – 521 s.

2. Fediv U.O., Mozgova N.G. Istorija ukrajins'koyi filosofiyi / U.A. Fediv, N.G. Mozgova: Navchal'nyy posibnyk: Danylo Zatochenyk. Slovo Danyla

Zatochenyka, shcho napysav vin knyazyu svojemu Yaroslavu Volodymyrovychu. – K.: Ukrayina, - 2000. – S. 57-62.

3. Dubrovina K.O. "Filosofiya sertsya" v ukrajins'kiy kul'turniy tradytsiyi / K.O. Dubrovina // Publikatsiyi Instytutu filosofiyi imeni H.S. Skovorody NAN Ukrayiny 2006 rik: mul'tyversum. Filososfs'kyu al'manakh. – K.: Tsentr dukhovnoyi kul'tury, -2006. - №52 – S.190-197.

4. Knysh I.V. Kordolohizm ta yoho rol' u stanovlenni ukrajins'koyi natsiyi: suchasnyy naukovyy dyskurs / I.V. Knysh // Filosofiya nauky: tradytsiyi ta innovatsiyi, 2015, №1 (11) 136UDK 1(091) (477) – S.136-143. Sums'kyu natsional'nyy ahramnyy universytet.

5. Skovoroda G. Knyzhechka pro chytannya Svyatoho pys'ma, nazvana zhinka Lotova / G. Skovoroda. Tvory: U 2t. – T.2: Traktaty. Dialohy. Prytchi, Pereklady, Lysty. – K.: AT "Oberegy", 1994. – 480 s.

6. Skovoroda G. Tlumachennya iz Plutarkha pro tyshu sertsya / G. Skovoroda // Skovoroda G. Tvory: U 2t. – T.1: Poeziyi. Bayky. Traktaty. Dialohy. – K.: AT "Oberegy", 1994. – 527 s.

7. Taranov P.S. Anatomiya mudrosti: 120 filosofov: Zhizn' i sud'ba. Ucheniye. Mysli. / P.S. Taranov: Universal'nyy spravochnik po istorii filosofii. U 2t. – T.2. Simferopol' : "Renome", 2002. 1966. – 704 s.

8. Buchyns'kyu D. Khrystyians'ko-filosofs'ka dumka T.H. Shevchenka / Dmytro Buchyns'kyu. - London, Madryd, 1962. - 256 s.

9. Gogol N.V. Vybrannyye mesta iz perepiski s druz'yami / Nikolay Golol' - M.: Sov. Rossiya, 1990. - 432 s.

10. Vybrani lysty Panteleymona Kulisha ukrajins'koyu movoyu pysani / Panteleymon Kulish. - N'yu-York, Toronto: Ukrayins'ka Vil'na Akademiya Nauk u SSHA, 1984. - 326s.

11. Kulish P. Tvory: u 2 t. / Panteleymon Kulish. – K.: Naukova dumka, 1998. – T.2. – 768 s.

12. Shevchenko T. Perebendya / T.H. Shevchenko. - K.: TOV "Vydavnytstvo Hloriya", 2014 - 400s.

13. Yurkevych P. Sertse ta yoho znachennya u dukhovnomu zhytti lyudyny, z'hidno z uchennyam slova Bozhoho / Pamfil Yurkevych / P. Vybrane. – K.: Abrys, 1993. – S. 73-114

14. Yurkevich P. D. Serdtse i yego znachenije v dukhovnoy zhizni cheloveka, po ucheniyu slova Bozhiya // P.D. Yurkevich. Filosofskiy proizvedeniya: prilozheniyek zh-lu "Voprosy filosofii" - M., 1990. – 860s.

15. Propedevtychnyy kurs z filosofiyi nauky: pidruchnyk / O.P. Sydorenko, S.S. Korlyuk, V.V. Vlasov, T.V. Rozova ta in.; za red. O.P. Sydorenka K.: "Osvita Ukrayiny", 2017. - 430 s.